

Makkai Béla

BALTI ÖNVÉDELEM – AZ „ERDEI TESTVÉREK”

Domonkos László: *A leghosszabb háború: balti partizánok a Szovjetunió ellen*. Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2013, 152 oldal, 3705 Ft

A „keleti blokk” északi peremvidékéről, a Baltikumról ismereteink sajnálatosan töredékesek, pedig a skandináv–német–orosz expanzió ütközéspontján elterülő kisnemzeti régió története a magyarhoz sok szálon kötődik, s tanulmányozása számos vonatkozásban egyetemes érvényű tanulságokkal szolgál. Ennek lehetőségeit aknázta ki Domonkos László¹ *A leghosszabb háború: balti partizánok a Szovjetunió ellen* című kötetében.

A téma nélkülözhetetlen történeti, „helyrajzi” bevezetőjében nemcsak a német kereszties lovagok, a Livóniai Lovagrend és a svéd expanzió évszázadai villannak fel a Hanza-városépítés és kultúrákövetítés tényeivel, de feltárul a lengyel szimbiózisban dicsőséges évszázadokat megélt litván állam atípusos (mentális különbségeket generáló) hagyománya is. A nagyhatalmi prés és a modern kori kettős etnikai alávetettség – a cári hatalom regionális „helytartóiként” a balti német bárók általi elnyomatás Estland, Kurland és Livland kormányzóságokban, a litván Kaunas és Vilnius körzetében pedig a mindenkori lengyel dominancia – hatására azonban mindinkább a közös jegyek válnak meghatározóvá. A nemzeti ébredés már egységesen, szerény kórusmozgalmakban jelentkezik, ám meglepően hatékonyan bizonyul az asszimilációs törekvésekkel szemben. Az orosz forradalmak idejére gyorsított ütemben felzárkózó baltiakat a világháborúban győztes antant szuverén entitásként fogadja el, azaz a kommunista expanziótól tartva „gyepűvédő” szerepkörrel (ütköző)államokká avatja. A kedvezményezettek megilletődöttségét és megfelelési kényszerét jelzi a két háború közötti korszakban a kisebbségeknek kulturális autonómiát biztosító 1925. évi észt nemzetiségi törvény,² a szovjet kolosszussal ápolt jószomszédi viszony³ és a közös létérdekek védelmében az 1934-ben megalakult Balti Paktum.

A Molotov–Ribbentrop-egyezmény azonban megpecsételte sorsukat. Két malomkő között őrlődve ők sem számíthattak a békerendszert garantálni hivatott nyugati nagyhatalmakra. A lélegzetvételnél szünet után ismét orosz érdekszférába került régióban a katonai támaszpontok kiépítésével párhuzamosan Berija, az NKVD főnöke 1939 októberében – a jó előre elkészített listák alapján – elrendelte az oroszellenesnek tartott

¹ Domonkos László (1951) újságíró, folyóirat-szerkesztő, a rendszerváltás történetét feldolgozó kutatóintézet munkatársa. Történelmi gondossággal, ám élvezhető stílusban megírt legutóbbi tudománynpszerűsítő kötetei Fiuméről, az Árva és Liptó vármegyék Lengyelországhoz került peremvidékeiről, illetve a Szerémségről szólnak.

² A dokumentum másolatát a Népszövetség – követendő példaként – megküldte az újonnan alakult soknemzetiségű államok kormányainak, ám, mint ismeretes, azok nem éltek vele.

³ Litvánia 1926-ban, Észt- és Lettország 1932-ben kötött megneemtámadási szerződést a Szovjetunióval.

személyek „kiiktatását”. A protektorátust a Párizs eleste utáni ultimátummal végleges bekebelezés követte, amely a represszió változatos formáit zúdította a meghódított területekre. A kötetből megtudhatjuk, hogy csak az észt miniszterelnökök közül négyet lőttek agyon, másik négy börtönben halt meg, egyikük öngyilkos lett, egy másik pedig megőrült, de mindhárom balti társadalom soraiban széles rendet vágott a szovjet sarló: megindultak az első szerelvények a Gulágra.

Ám a deportálások hatására tömeges ellenállás bontakozott ki. A kényszersorozott balti katonák ezrével dezertáltak, hogy a hatalmas erdőségek védelmében megszervezzék első fegyveres egységeiket (mint a Haza Védői, az Új Lettek, a Litván Aktivista Front). A szerző – helyesen – siet leszögezni, hogy itt nem gerillákról, még kevésbé terroristákról van szó, akik a legitim hatalom ellen láznak, hanem honvédő hazafiakról, akik kényszerűségből választották a partizán életformát és harcmodort. Sajnálatos, ám nagyon is érthető reflexnek itéli azt is, hogy a szovjetek brutális hatalmi módszerei miatt a térség lakói nemsokára felszabadítóként köszöntötték a bevonuló németeket. A totális hatalmi rendszerek rokon természetéről azonban kiábrándító gyorsasággal kellett meggyőződniük (a németek 1943-ra szigorú cenzúrát és közmunka-kötelezettséget vezettek be, bezárták a rigai, a kaunasi és az 1579-ben még Báthory István által alapított vilniusi egyetemet).

1944 telén a front elérte a Baltikumot, s az előrenyomuló szovjetek ott folytatták, ahol nemrég abbahagyták: rablás, nemi erőszak, kivégzések, katonai zónák kialakítása és deportálások. A személyközi viszonyokban a helyiekkel szemben a durvaság, és – már a magasabb életnívó miatt is – irigységgel vegyes értetlenség volt a jellemző. A katonaköteles balti férfiak így jelentős arányban arra a döntésre jutottak, hogy inkább harcolnak körömszakadtukig a szülőföldjükért, mintsem a Vörös Hadseregbe besorozva vagy szi-bériai munkatáborokban végezzék.

„A leghosszabb háború” Lettországból vette kezdetét s Észtországból tartott ki legtovább, de a történelmi és demográfiai adottságoknak megfelelően a legnagyobb intenzitással Litvániában dúlt. Domonkos László vitába száll azzal a felfogással, hogy a küzdelmet a német kötelékben harcolók kezdték, vagyis hogy a Waffen SS mundérijába bújtatott kollaboráció lett volna a probléma gyökere, amint azt a szovjet propaganda terjesztette. A szerző ennek cáfolataként azzal érvel, hogy a németek Litvániában csak területvédelmi alakulatokat tudtak toborozni, amelyekkel ráadásul mindennapos súrlódásaik voltak. Ezen egységek felerészben hamarosan ellenük kezdtek katonai akciókba, túllépve az oroszoktól való német felszabadítás illúzióján. A történések igazi mozgatórugója tehát nem egyéb volt, mint a szülőföldhöz és politikai függetlenséghez való feltétlen ragaszkodás.

A kötet ezután a hadviselés különböző formáit és módzatait taglalja, kiemelve, hogy a partizánseregek zömmel vidéki földművesekből szerveződtek, noha esetükben ritkán jellemző, hogy politikai eszmék jegyében fogjanak fegyvert. A nyirkos és hideg erdei bunkerekből ki-kicsapó ellenállók katonai bázisokat, börtönt ostromoltak, rab- vagy akár pénzszállító vonatokat támadtak meg, kiterjedt körzeteket tartottak ellenőrzésük alatt. Ezek megtorlásaképpen a megszállók tüzéséget, repülőgépeket és lángszórókat is

bevetettek ellenük s gyakran a civil lakosságon álltak kíméletlen bosszút. Ezek egyenes következménye, hogy még többen csatlakoztak a harcolókhoz, miként ez az 1949-es nagy deportálási hullám után történt. A tárgyalt korszakban Litvániában a népesség mintegy négy százaléka állt fegyverben, miközben a szovjetek minden tizedik litvánt lágerekbe hurcoltak.⁴ A megpróbáltatások hű krónikája az az utódok által nagy becsben tartott feljegyzés, amely *Partizánnapló* címmel később megjelenthetett. Az innen idézett sorok önmagukért beszélnek: „ne hagyjátok magatokat félelemben élni a kemény sors miatt”. A kétely mellett („Az ember nincs vasból [...] ki fog vajon tartani az erőnk? Mi lesz, ha Litvánia elveszti legjobbbeit?”) az állhatatos bizakodás is hangot kapott benne: „Ki győz le bennünket, ha nem félünk meghalni?”

A végsőig elszánt partizánok közül legendás vezetők emelkedtek ki, mint a fiatalon kivégzett észti Ants (a Rettenetes), a lett Peteris Supe, aki tűzharcban esett el, vagy a litván Adolfas Ramanauskas (Sólyom), akit bestiális kínzások után megváltásként ért a kivégzés. Küzdelmükről 1952-ben a Sólyom vetette papírra ezeket a lényegi megállapításokat: „volt egy rabságba taszított nemzet, amely nem tört meg [...] ugyan mi adta mindehhez tíz- meg tízezreknek az erőt és a bátorságot?” A súlyos kérdésre a válasza ez: „nemzetünk belső méltósága”.

Csakugyan nem túlzás nemzeti próbatételről beszélni, hiszen a mozgalom minden harcoló tagjára becslések szerint három-négy további segítőt számíthatunk. Ilyen széleskörű ellenállás a lakosság teljes szolidaritása nélkül létre sem jöhetett volna. Esetenként százak voltak a tanúi az *erdei testvérek* hadmozdulatainak, mégsem adták fel őket, pedig a sorozatos razziák, deportálások, a megölt – gyakran megcsönkített – partizánok közszemlére kitett tetemei minden bizonnyal elrettentő hatásúak voltak. A partizánokat aktívan támogatók között voltak hírszerzők és hírvivők, élelmezők és ételszállítók, bűjtatók és hamispapír-készítők. Fegyverzetüket a németek által hátrahagyott készletek, a szovjetektől zsákmányolt arzenál és kisebb arányban saját készítésű gyilokeszközök tették ki. A bunker-élet viszontagságai között nagy gondot jelentett a lőszer tárolása. De ahogy a fémeket, az emberek egészségét még inkább kikezdte a nedvesség, a hideg, a permanens őrjöngés és az állandó életveszély okozta stressz. Ily módon ezt az életformát átlagosan két évig bírták az érintettek. A fizikai-mentális hanyatlás állapotában a harcosok egy része hamis papírokkal visszailleszkedett a civil életbe, s ezután valamilyen támogató funkciót tölthettek be. Helyükbe mások léptek. Olykor alattomos módon éppen álpartizánok, erre kiképzett kalandorok vagy megszarolt honfitársak. Partizánvadászok, akiket a köznyelv a vadászrepülőök után *isztrebityelekeknek* nevezett. Ez idő tájt a Baltikumban az állambiztonsági szervek (NKVD, NKGB, MGB-MVD, majd 1954-től KGB) közel 30 ezer ügynöke szolgált, akiknek hatvan százaléka idegen származású volt. (Közöttük akadt olyan is, aki egymaga 650 balti hazafival végzett.) A küzdelmeknek polgárháborús jelleget adott, hogy elkötelezett komszomolistákból a szovjetek számos megsemmisítő alakulatot szerveztek, akik esetenként az elfogott vagy megölt partizánok ruháiban rabolva, fosztogatva pró-

⁴ Nem véletlen, hogy a mélyen átélt történelmi múltból is erőt merítve a legszervezettebb mozgalom Litvániában bontakozott ki: a partizánok katonai kötelékekben működtek körzetparancsnokságok irányításával.

bálták hitelteleníteni az erdei testvéreket, vagy kijátszani a lakosságot az övéik ellen, a lélektani hadviselés alantas szabályai szerint. A szerző Szolzsenyicint idézve jellemzi e törekvések hatását, aki az elfogott és hosszú büntetőtáborral sújtott baltiakról azt írta, hogy a lágerlakók között tán ők a legrendíthetlenebbek és legszívósabbak.

Az évtizede zajló küzdelemben azonban egyre inkább kiütözköztek a fásultság jelei. Lassan nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet rendszert már nem lehet átmenetinek tekinteni. Sztálin halála (és számos csapdának szánt ál-amnesztia) után, 1955-ben Moszkva amnesztiát hirdetett, ami sokakat eltántorított, mint ahogyan a magyar '56 eltiprásának híre is. Ekkor vált bizonyossá, hogy a Nyugat nem kockáztat egy világkonfliktust a kelet-európai kis népek érdekében. Nem utolsósorban tragikus mértékűek voltak az emberveszteségek: míg a szovjetek oldalán ez százezer főre tehető, Észtországból százezer, Lettországból százötvenezer, Litvániában négyszázötvenezer főre becsülik az áldozatok számát. Ami országonként hozzávetőleg tíz százalékot jelent! A szerző megdöbbenését jól mutatja, hogy ide vetíti az Egyesült Államok véres vietnámi és a Szovjetunió afganisztáni háborújának fél, illetve másfél százalékos veszteségi adatait.

Mindezek ismeretében nehéz volna felelni Domonkos Lászlónak, hogy az erdei testvérek erkölcsi teljesítményét értékelve „mártír-országokról” beszél. Amint konklúziójában írja, ez az utóvédharcaiban egészen a '70-es évekig elhúzódó küzdelem minden kilátástalanságával együtt megóvta romlatlanságban a baltiak önbecsülését. Ez, a Czesław Miłosz által is sokra tartott „ádáz hazaszeretet” tette lehetővé, hogy észtek, lettek és litvánok az ismételten kiérdemelt állami függetlenség viszonyai között olyan sikeresek lettek egy emberhez méltóbb társadalom építésében. Nagyon is valószínű, hogy ehhez a politikai tisztánlátást a honvédő harcokban kikovácsolódott áldozatos életsorsok példája biztosította számukra.

A kötet egy rendhagyó áttekintéssel zárul, amelyben a szerző azt vizsgálja, hogy miként él e véget érni nem akaró háború emléke a balti és a világközvéleményben. Utóbbiról sommásan állapítja meg, hogy szinte sehogyan, ami önbírálatnak is tekinthető a „közös ellenség” ellen lázadó „56-os” magyarságra nézve.⁵ Százzszámra állnak viszont a szobrok és emlékhelyek Baltikum-szerte, a márványtáblákon pedig ott sorakoznak a honvédők nevei. De ellenpontozásul a megszállóké is. Áll Vilniusban a Népirtások Áldozatainak Múzeuma a volt KGB-központban, Lettországból a Hazafias Nevelést Szolgáló Állandó Kiállítások Múzeuma, míg az észtek esetében a tallini Megszállás Múzeuma, valamint a riasztó komorságában konzervált Paterei börtön, ahol Ants is raboskodott. Mindezt azért, hogy emléket állítsanak „ennek a páratlan, hatalmas kollektív emberi teljesítménynek”.

Domonkos László kötetét Czesław Miłosz *A baltiak* című nagyesszéje, Jávorszky Béla *A kettőfűrészelt csónakok földjén* és a Rauch–Misiunas–Taagepera történettrio által készített

⁵ Igaz, 2007-ben *Háború a háború után* címmel a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban kiállítás volt látható Budapesten a küzdelem litván vonatkozásairól, ám szinte visszhangtalanul. [Lásd lapunk ismertetését: LAGZI Gábor: Az „erdei testvérek” – A Hadtörténelmi Múzeum kiállítása az 1944–1953 közötti, szovjetek elleni litván ellenállásról, *Kommentár* 2007/3., 125–127. – A Szerk.] A párhuzamos balti múlt megismertetésére egyedül Balogh László tett értékelhető erőfeszítéseket *A szabadság zárandókútja* című dokumentumfilmjével 2012-ben.

A *balti államok története* című monográfiájára építette, de a hatoldalal gazdag irodalomjegyzék tételeiből is sűrűn idéz munkájában. Szakirodalmi tájékozódását a helyszínen levéltáros és múzeumi szakemberekkel és a kor még élő tanúival folytatott beszélgetésekkel egészítette ki, az *oral history* módszerével. Ennek köszönhetően az olvasó tájékozódását a levéltári dokumentumok és archív fényképek segítik.

A szerző ugyanakkor nem tagadja meg szépíró voltát: a szövegbe több helyen ágyazódnak irodalmi idézetek Paszternáktól Koestleren át Márai Sándorig, ám ezek a betétek és a lírai áthallások csak gazdagítják és érzékletesebbé teszik az elmondottakat.

Domonkos László – meglehet – a hűvös távolságtartás követelményének nem mindig tudott és akart maradéktalanul megfelelni, ám a tacitusi kredónak feltétlenül. Munkáját ezért is ajánlhatjuk jó szívvel a modern kori történelem iránt érdeklődő olvasóknak, mert közírói erényeit is latba vetve hozzásegít egy teljesebb régióismerethez. Könyve a balti kisállamiság dilemmáinak és értékválasztásainak exponálásával és a történelmi párhuzamok megvonásával munkálja kiegyensúlyozottabb múltértelmezésünket itt, a közös Kelet-Európában.



Fegyverkiállítás és -vásár Clevelandben